

УДК 911.52:477

ПРОСКУРНЯК М.М.

**ЛАНДШАФТНА СПАДЩИНА
СТАРОГО МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО**

Кам'янець-Подільський є особливим містом Середнього Подністров'я - краю мальовничих каньйонів з ландшафтно-архітектурними ансамблями історичних центрів міст і містечок. За кількістю визначних пам'яток історії та культури воно посідає третє місце в державі після Києва та Львова [5]. Таке культурне надбання території міста, як і

Подністров'я в цілому, засвідчує про його давнє (з палеоліту) заселення та довготривале (понад 50 тис. р.) освоєння, в тому числі біля 1000 літ в якості міста [1,2].

Неоцінним гуманістичним ресурсним потенціалом міста-музею є унікальна ландшафтна спадщина (культурні цінності світового рівня). Для комплексного її пізнання необхідні зусилля не тільки істориків, архітекторів, а й географів-ландшафтознавців. З метою гуманістичного вивчення ландшафтів, що сформувалися під впливом довготривалого поселенського природокористування, та з перспективою різнобічного використання його результатів, насамперед, потрібне крупномасштабне ландшафтознавче дослідження.

Підґрунтям для нього є теоретико-методичні та практичні напрацювання північного ландшафтознавчого вивчення краю зусиллями таких українських географів, як К.І. Геренчука, М.О. Чижова, О.М. Маринича, Л.І. Воропай, М.О. Куниці, М.М. Куниці, Г.І. Денисика та інших [3,4,6,7,8,9,11,12,14]. Вони розкривають регіональні особливості натуральних і антропогенних комплексів. Однак, їх топічні риси, як правило, залишаються поза увагою географів. Зокрема ще слабо вивчені, а тому й недостатньо оцінені та збережені ландшафти історичних центрів міст і містечок регіону, своєрідні "краєобрази" Поділля, що з роками втрачають свій шарм старовини. Їх реставрація та консервація неможлива без плідної співпраці архітекторів, істориків та ландшафтознавців.

Для наукової розвідки окресленої теми автор обрав місто Кам'янець-Подільський. Територія безпосереднього дослідження займає 3,5 км², що складає 13,3% від площі міста [10]. Вона охоплює лише його природно-історичний центр - чотири райони - Старе місто, Польські та Руські фільварки, Підзамче, що входять до складу Державного історико-культурного й Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець". Відправною об'єктною точкою пізнання є антропізована природна основа сучасних ландшафтів міста з їх матеріальними й духовними цінностями. Предметом вивчення постали особливості просторової структури та різноманіття ландшафтів, сформованих під впливом природних і антропогенних чинників.

Загалом терени Кам'янця-Подільського відповідають системі суббореальних, підсистемі помірно-континентальних, класу рівнинних, типу лісостепових, роду ерозійних ландшафтів, двом його видам – високотерасовим лесовим розчленованим рівнинам і каньйоноподібним вапняковим звивистим долинам. За фізико-географічним районуванням Поділля Л. Воропай (1982), вони входять до складу Борщівського району, області Тернопільського Придністров'я, Західно-Української провінції, лісостепової зони, Східно-Європейської країни.

Ландшафтний "образ" Кам'янця-Подільського створює оригінальний каньйон долини р. Смотрич з своєрідним меандровим вузлом. Він є головним місцевим ландшафтоутворюючим чинником і визначає більшість структурно-функціональних особливостей ландшафтів міста. Їх вертикальна диференціація, в умовах значного коливання абсолютних висот і розчленованості поверхні, відзначається закономірним вирізненням двох ландшафтних ярусів – верхнього (надканьйонного) і нижнього (внутрішньоканьйонного).

Перший ярус представлений **ландшафтом високотерасової лесової розчленованої рівнини** (250–200 м). Його початкову висотну сходинку (250-220 м) утворює місцевість плосковершинних останцево-вододільних пасм. Це острівні залишки пізньопліоценової акумулятивно-денудаційної рівнини. Вони складені лесоподібними суглинками на розмитих неогенових глинах, пісковицях і вапняках. Їх ґрунти – темно-сірі лісові та чорноземи опідзолені – сформувались у минулому під світлими дібровами. В межах Кам'янця-Подільського два урочища плосковершинних пасм зустрічаються поза

межами Старого міста – на північному й південному сході від нього.

В поле зору наших безпосередніх досліджень попадають лише урочища їх пологих делювіальних схилів з темно-сірими лісовими ґрунтами. До них приурочений суцільний масив зеленої зони міста (дендропарк, парк відпочинку) між лівим бортом каньйону та вул. Шевченка. Основними паркоутворюючими породами тут є клен і ясен. Поодинокі зустрічаються дуб, граб, липа. Нижні яруси утворюють декоративні види дерев і кущів – горобина, калина, жасмин та інші. Ґрунтово-рослинний покрив парку зазнає суттєвого антропогенного впливу. Він потребує санітарного й архітектурно-садівничого догляду.

Наступною сходинкою (220-200 м) є місцевість плоскохвилястої поверхні реліктової широкої прадолини р. Смотрич. Вона характерна для даного ландшафту. Добре простежується в рельєфі, має субмеридіональне простягання, паралельне до товтрового кряжа й маркірується смугою глибоких чорноземів [12,13]. Завдяки високій родючості ґрунтів використовується, в основному, як агрокомплекс. На ній розташовані східні околиці міста. Обидва види місцевостей утворюють тло сучасного індустріального міста з заводами і фабриками, середньовисотними будівлями, широкими проспектами.

В серпанковому оточенні нового міста яскраво виокремлюється історичний центр. Його древню частину, більше як на третину (37% від окресленої території дослідження), репрезентує місцевість ранньоплейстоценових надканьйонних акумулятивно-ерозійних терасових рівнин. Їх висота 200–180 м над р.м., або ж 65–45 м відносно врізу ріки. Вони меридіонально простягаються вузькими (0,3-0,5 км) полого нахиленими до каньйону смужками.

Літогенною основою місцевості є плитчасті та грудкуваті строматопорові сокільські вапняки верхнього силуру [12]. Вони перешаровані пропластами мергелів, що у верхній частині розрізу формують водотривкий горизонт. У тому випадку, коли над ним залягає значна товща суглинків, що акумулюють вологу атмосферних опадів, на їх контакті утворюється водоносний горизонт. Саме його води виклинюються малодобітними (до 1-2 л/сек) джерелами у верхів'ях ярів на лівому схилі долини Смотрича. Від попередніх місцевостей цей геокомплекс відрізняється незначним нагромадженням антропогенного матеріалу – карбонатного щербенисто-суглинкового елювію. Правдоподібно виглядає наявність тут і алювіальних суглинків. Однак, для їх розпізнання потрібні додаткові дослідження.

В залежності від місцеположення, нахилу поверхні та потужності материнських порід тут сформувались три види середньопотужних типових чорноземів – глибоковскипаючі, звичайні та високовскипаючі [13]. Вони віддзеркалюють умови розвитку трьох відповідних видів урочищ високотерасової рівнини, її плоских, виположених і полого нахилених поверхонь. Загалом даний вид місцевостей відзначається простою латеральною структурою. Крім вище вказаних комплексів для неї характерними є урочища лощин стоку.

За історичний час натуральні компоненти й комплекси надканьйонних терасових місцевостей зазнали очевидних змін. Генетичні горизонти ґрунтів і материнські породи сильно перемішані, засмічені включеннями, первісні степові формації, під якими вони утворилися, давно зведені. На їхньому місці функціонують культурні агроценози в районі Підзамче, а Фільварки і Старе місто вкриті щільною низьковисотною забудовою. В місті більшість ґрунтів ще й екрановано будівлями, дорогами і доріжками. Сквер Польського ринку та вузькі смуги присхилкових парків довкола каньйону потребують санітарного догляду й садівничо-мистецького оформлення. Полого нахилені надканьйонні тераси антропічно мікротерасовані, хаотично укріплені мурами будівель і огорож. Незначні за

розмірами (100-200 м завдовжки) лощини стоку та ще менші (25-30 м) виярки вимощені бруківкою або закриті асфальтом дорожнього полотна, а їх поверхневий стік каналізовано. Варто зауважити, що в більшості, ці лощини антропічно подовжені та сплановані під дороги. В окремих випадках самі лощини сформувалися вздовж “нарізаних” доріг.

У межах даного виду ландшафту зосереджено цілий ряд історико-архітектурних об’єктів (замок, ансамблі Старого міста), навчальні та наукові інститути (університет, дирекції Національного природного парку “Подільські Товтри”, Національного історико-архітектурного заповідника “Кам’янець”, Державного історико-культурного заповідника), розвинута туристична інфраструктура (екскурсійні бюро, готелі, ресторани), функціонують рекреаційні парки й атракціони, культові споруди, низько- та середньовисотна селитьба тощо.

Наступний ярус утворює мальовничий **ландшафт каньйоноподібної вапнякової звивистої долини** р. Смотрич. Його структуру репрезентують такі види місцевостей – середньо- та пізньоплейстоценові внутрішньоканьйонні ерозійні тераси, ритвинно-делювіальні й обвальні-осипні схили долин рік, балок і ярів, їх голоценові ерозійно-аккумулятивні заплави і днища, а також сучасні русла головної річки та її допливів, врізані у вапняки силуру. Він займає 63% від площі дослідного полігону. Визначальну роль у формуванні латеральної структури цього ландшафту відіграє контрастність підстилаючої поверхні.

Завдяки експозиційним, морфометричним, літологічним, гідрологічним, ґрунтово-рослинним та іншим відмінностям схилів і терас оформилась внутрішньоканьйонна структура ландшафтних комплексів. Чотири види місцевостей представлені тут 24 видами урочищ. Більше половини (52%) площі ландшафту складають урочища місцевості плейстоцен-голоценових обвальних-осипних та ритвинно-делювіальних схилів долин рік, балок і ярів. Вони є найчисленнішими як у видовому (11 видів) відношенні, так і по кількості (196 штук) займаних контурів. Домінуючим видом урочищ в ньому є “стінки” – прямовисні вапнякові схили з поодинокими злаково-кальцефітними угрупованнями і кущами дерезняків. Вони різко виділяються серед інших субдомінантних видів урочищ своєю крутизною та висотою. Для них характерними є ще й різні за походженням, розмірами і обрисами мікроформи рельєфу: гравітаційні тріщини і блоки, денудаційні ніші, літологічно стійкі до денудації карнизи і балкони, ерозійні борозни, карстові вікна й гроти тощо.

Денудаційні процеси “причепурили” бровки прямовисних стінок крутими і спадастими схилами, що плавно переходять у виположені поверхні надканьйонних терас. Урочища цих схилів відрізняються незначною потужністю карбонатного щебенисто-суглинкового делювію, виходами корінних порід на денну поверхню. Тому їх профілі мають ввігнуті та ступінчасті форми. До них приурочені дерново-карбонатні ґрунти з дрібноліссям, дерезняками, кальцефітно-злаковими угрупованнями, багатими на рідкісні й ендемічні види.

Завдяки денудації ритвинно-делювіальних і гравітаційно-обвальних схилів у підніжжі останніх сформувався ще один вид крутих (15-30°) насипних схилів. Вони складені щебенистими суглинками й брилами вапняків. Слід зауважити, що серед насипних схилів у каньйоні розрізняються два їх види. Крім власне насипних під “стінками”, у підніжжі висячих ярів ще розвинуті й насипні пролювіальні конуси виносів. Процес ґрунтоутворення в цих урочищах знаходиться на початкових стадіях. Під розрідженими різнотравно-злаковими луками і чагарниками тут сформувалися примітивні дерново-карбонатні ґрунти. Світлина кінця XIX століття засвідчують, що шлейфи насипних схилів доходили до самого русла ріки [15]. Переважна більшість

виположених схилів та їх шлейфів на даний час сплановані під хаотичну приватну забудову та присадибні ділянки, або ж закинуті після чергової повені й трансформовані в пустирі, що потребують окультурення.

Надзвичайно цікавим для науки і практики, і настільки ж дискусійним та проблемним для дослідження, є питання про терасові комплекси у каньйоні Смотрича. Каньйон розвивається в умовах неотектонічних піднять і стійких до денудації скельних вапнякових порід силуру, що стримують бокову ерозію водного потоку. Тому широкі тераси тут відсутні. Однак, сліди денудаційних поверхонь все ж збереглися й візуально простежуються – виразніші на випуклих меандрових виступах і фрагментарно на прямих ділянках долини.

Місцевість середньо- і пізньоплейстоценових внутрішньоканьйонних ерозійно-терасових комплексів займає лише 8,7% від площі долинного ландшафту. Відзначається простою структурою. Включає комплекси третьої (30–20 м), другої (15–10 м) та першої (7–5 м) надзаплавних терас. Усі вони полого (3–6°) нахилені до русла, антропічно мікротерасовані, складені переважно делювіальними щебенистими суглинками, що за рахунок високої енергії рельєфу переміщуються зі схилів і верхніх терас. Незначну частку терасових відкладів складає і супіщано-суглинковий алювій. Збільшення його вмісту в будові терас зростає з пониженням терасових рівнів. Відрізняються терасові комплекси від схилових пологішим нахилом поверхні, нагромадженням більшої кількості дрібнозему, сприятливішими умовами ґрунтоутворення й акумуляції гумусу, розвитком тут ґрунтів чорноземного типу, а не дерново-карбонатного (рендзинового), як на схилах і, нарешті, використовуються під низьковисотну забудову й інтенсивніше перетворені, ніж схилові.

Більше чверті (28%) території дослідження займають голоценові ерозійно-акумулятивні заплави, днища балок і ярів. Вони складені супіщано-суглинковим алювієм і делювієм. Під злаково-різнотравними луками й чагарниками на них сформувалися дерново-лучні та дернові карбонатні ґрунти. Слід вказати на недоцільне хаотичне використання заправ Смотрича - під городи, поселення і, навіть, сміттєзвалища.

Своєрідну місцевість аквальних комплексів формує русло головної ріки та її допливи. По тектонічних розломах вони глибоко врізані в корінні породи і, неначе шовкові стрічки, звиваються по них швидкоплинними потоками завдяки значним похілам русел (від 1–2‰ у Смотрича до 20–30‰ і більше в потоків). Їх днища утворені вапняками силуру, що місцями перекриті карбонатним галечниково-піщано-суглинковим алювієм. Оригінальними елементами цих урочищ є джерела, ступінчасті травертинові та вапнякові водоспади, пороги.

Окрему групу урочищ складають техногенні комплекси, "вживлені" в натуральну основу ландшафтів міста. Найвідомішими серед них є: будівлі Старого замку та інших архітектурних ансамблів; пологі (2–6°) подвір'я фортеці, з техноземами чорноземними середньопотужними, під злаковими газонами, дорогами; дуже крутосхилі (30–45°) оборонні вали, з техноземами карбонатними малопотужними, під полиново-злаковими угрупованнями, стежками; спадиста (7–10°), підмурована вапняком поверхня меандрового перешийку, з замковим мостом, брамою, бастіоном, дорогою; вапнякові оборонні мурі на "стінках" та "підрізаних" схилах; кам'яні й залізобетонні мости, місточки, дороги.

Ландшафтна спадщина Старого міста Кам'янця-Подільського зумовлена його розташуванням на меандровому вузлі р. Смотрич і довготривалою історією розвитку; відносною активністю неотектонічних рухів і блоковою диференціацією території; літологічною однорідністю корінних порід і різноманітністю четвертинних відкладів; відмінністю мікрокліматичних умов, поверхневих і підземних вод; глибокою та густою

ерозійною розчленованістю, терасованістю й еродованістю поверхні; значною техногенною насиченістю, антропогенною перетвореністю й видозмінністю природи. Вона відзначається наступними особливостями.

Вертикальною ярусністю, що проявляється в функціонуванні двох висотних ландшафтних ярусів і є характерною рисою для роду ерозійних ландшафтів височинного підкласу лісостепового типу.

Меридіональною орієнтацією простягання обох видів ландшафтів регіону, що корелює з напрямком долини основної ріки. Локалізація долини задана тектонічними розломами, загальним нахилом поверхні та літологією порід.

Нуклеарністю розвитку ландшафтних комплексів топічного рівня під впливом меандрового вузла долини р. Смотрич. Його проявом є сегментно-кільцеподібний малюнок фонових ландшафтних утворень.

Різноманітністю ландшафтних комплексів. Латеральну структуру двох ландшафтів репрезентують 7 видів місцевостей і 32 види урочищ. Їм властива дрібноконтурність, строкатість (368 контурів) і фізіономічна контрастність.

Оригінальністю й багатством ландшафтних форм, архітектурних стилів, *гуманістичною значимістю* природничої культури.

Така спадщина заслуговує комплексного різнопланового вивчення з метою забезпечення доцільного її використання та повноцінного збереження.

1. Бибиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья. Опыт изучения первобытной экономики // Сов. археология. – 1965. – №1. – С. 48-62.
2. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
3. Воропай Л.І., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолья. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с.
4. Воропай Л.І., Куница Н.А., Левицкий В.И. Геолого-геоморфологические условия района строительства Могилев-Подольского гидрокомплекса // Физ. географ. и геоморфол. – Вып. 20. – К.: Вища школа, 1978. – С. 126 – 133.
5. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – Київ, 1990. Т.2: 3-О. – С. 94.
6. Геренчук К.И. Геоморфология Подолья // Ученые записки Черновицкого ун-та, 1950. – Т.8, Вып.2. – С. 89-111.
7. Геренчук К.И., Койнов М.М., Цись П.М. Природно-географический поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1964. – 220 с.
8. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
9. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Екобізнесцентр, 1998. – 184 с.
10. Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: Картографія, 1999. – 136 с.
11. Маринич О.М. Про походження врізаних меандрів Дністра // Наук. запис. Київського ун-ту. – 1950. – Т.9, вип. 1. – С. 37-46.
12. Природа Хмельницької області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1980. – 152 с.
13. Фондові матеріали Експедиції по дослідженню ґрунтів (1959-1962) Хмельницького філіалу Інституту землеустрою. – Київ, 1962.
14. Чижев М.О. Український лісостеп: Фізико-географічний нарис. – К.: Радянська школа, 1961. – 304 с.
15. Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Tom 1. Krakow: Wydawnictwo Naukowe AP, 2000. – 272 s.

The map of the modern landscapes is composed, the structure of their natural fundamentals with allowance of antropogenic changes of the territory is uncovered.